

Dels bàrbars grecs a la barbàrie contemporània: un viatge pels camins de l'alteritat

Joan J. Pujadas

Universitat Rovira i Virgili

Ara fa 32 anys, l'any 1988, la Joana i jo vàrem posar les bases d'un projecte de recerca sobre l'etnografia històrica dels bàrbars a partir de les fonts dels viatgers grecs, especialment d'Heròdot, que ens permetessin establir les connexions entre la manera de construir les categories de l'alteritat cultural, lingüística i religiosa a la Grècia clàssica per poder-les confrontar amb les de l'Europa contemporània. Es tractava de fer un buidatge sistemàtic de les fonts dipositades a la magnífica biblioteca del Departament de Filologia Grega a la Universitat de Barcelona, l'únic lloc on en aquells moments hi havia un corpus complet per dur a terme el treball que ens havíem proposat.

L'empresa de fer el buidatge, que volíem exhaustiva, de tota aquella ingent base documental, es va convertir en una obra magna per a la qual requeríem ajut. Tant la Joana com jo havíem fet sengles tesis doctorals sobre lexicografia i sabíem el que suposava omplir centenars de fitxes amb les entrades lèxiques corresponents en fitxes de cartolina, guardades en aquells fitxers de color verd. Hi havia un problema logístic greu i és que la majoria de fonts s'havien de treballar in situ. Això volia dir trobar col·laboradors per al projecte amb capacitat de desplaçar-se a Barcelona, cosa complicada, ja que només podien ser estudiants de Filologia Clàssica, i, com sabem, a Tarragona només es cursava el primer cicle d'aquest ensenyament.¹ En aquella època, que ara sembla tan llunyana, no hi havia bases de dades informatitzades i susceptibles de ser gravades en

---

¹ Malauradament per al futur de les humanitats, pocs anys després, a inicis dels anys 1990, amb la nova estructura de llicenciatures que es va implantar a la recentment creada URV, els estudis de Filologia Clàssica van desaparèixer de la Facultat de Lletres de Tarragona, com també va succeir amb els estudis de Filosofia. Quin panorama per als estudis humanístics!

uns DVD encara inexistents. Dels ordinadors portàtils encara no se'n parlava. Van anar passant les setmanes i els mesos i vàrem comprovar que el projecte era irrealitzable a curt termini.

L'impuls inicial que m'havia portat a mi a concebre la importància d'explorar les fonts gregues sobre les categories d'alteritat cultural, lingüística i religiosa, provenia del mestratge d'un antropòleg d'origen eivissenc, Àngel Palerm, exiliat republicà a Mèxic i un dels grans referents de l'antropologia mexicana. Al primer volum de la seva obra *Historia de la Etnología* Palerm explorava la literatura de viatgers, comerciants, cronistes i clergues com a fonts etnogràfiques, des d'Heròdot fins als autors del Renaixement. Sense ser l'objectiu específic de la seva indagació, el llibre de Palerm constituïa tot un tractat sobre la construcció de l'alteritat feta pels europeus al llarg de més de 2.000 anys d'història.

L'objectiu que em plantejo en aquest text és, tot recuperant algunes notes i esquemes elaborats ara fa tres dècades, mostrar la pertinència d'aquesta exploració en les fonts clàssiques, acompanyant-me de tot un seguit d'estudiosos del tema de l'alteritat, per tal d'iniciar un trajecte longitudinal que ens porti a tres grans escenaris historico-culturals on poder situar el paper de les concepcions sobre l'altre en els respectius contextos civilitzatoris. Per tant, ja que no puc treballar directament amb fonts primàries, aquest trajecte es farà amb la companyia de les fonts secundàries que, al meu entendre, ens ajuden a explicar millor: a) les continuïtats i discontinuïtats històriques en la construcció de l'altre; b) el caràcter estratègic que l'altre i el seu perfil imposat tenen per legitimar la manera com cada societat es relaciona amb les altres, i c) el maniqueisme de la visió de l'altre com a negació de la identitat pròpia del nosaltres col·lectiu.

Els tres escenaris historico-culturals que pretenc analitzar són: a) la societat clàssica circummediterrània; b) la societat europea del Renaixement i de l'expansió colonial, i c) la societat europea (autoproclamada Occident) des de la Revolució Industrial i el sorgiment dels nacionalismes.

La societat clàssica circummediterrània

Desde los albores de la civilización, los grupos humanos organizados han manifestado una tendencia a garantizar su seguridad separándose de los otros grupos y trazando los límites entre «ciudadanos» y «extranjeros». (Zolo, 2007: 31)

La mobilitat i el viatge en el món circummediterrani era una qüestió de minories elitistes i de comerciants i constituïa una pràctica plena d'inseguretat i de riscos. El terme grec per anomenar l'estranger era *xenos*, un terme polisèmic que també significava 'hoste'. Aquesta coincidència ens fa pensar que, tot i el caràcter inquietant dels estrangers, almenys alguns d'ells eren dignes de ser hostatjats a casa d'un ciutadà grec. Segons Iriarte, el discurs grec sobre l'acollida es basava en l'ideal de la hospitalitat sense condi-

cions (*xenía*), tot i els recels intrínsecs que suposava l'encontre amb un desconegut. A la pràctica, «l'aplicació d'aquest ideal a la vida quotidiana [...] es va complicar tant en aquella cultura quasi tant com en els nostres dies» (Iriarte, 2007: 198).

Sembla que hi ha consens entre els diversos autors que la construcció de categories com *estranger* (*xenos*) i *bàrbar* (*barbaros*) a la Grècia clàssica es fonamentava en tres criteris: geogràfic, lingüístic i religiós. La distància geogràfica respecte a l'Hèl·lade era un factor determinant per definir una altra cultura. El bàrbar era, en primera instància, aquell que no tenia el grec com a llengua materna i, en aquest sentit, era sinònim d'*estranger*. Finalment, l'etnocentrisme grec tenia una base sòlida en la convicció que els grecs eren el poble elegit dels déus, una perspectiva similar, d'altra banda, a la de la resta de cultures veïnes amb les quals l'Hèl·lade tenia vincles: egipcis, babilonis, hindús, hebreus, xinesos i àrabs (Ordóñez, 2009: 128).

Tot i les connotacions d'estranyament, separació i caràcter amenaçador de la figura de l'estranger bàrbar, eren nombrosos els estrangers residents, per exemple, a l'Atenes dels segles v i iv a. de C.: tracis, fenicis, misis, egipcis, bitinis, sidonis, siris, licis, plafagonis, perses i frigis.² La seva presència era deguda, essencialment, a l'activitat comercial, tot i que hi havia presoners de guerra amb condició d'esclaus. Cal destacar la figura del metec (*métoikos*), resident de procedència estrangera, sense drets polítics, dedicat normalment a activitats comercials o artesanals. D'altra banda, els perses constituïen un dels grups menys nombrosos entre els estrangers d'Atenes, ja que l'Imperi persa fou l'enemic paradigmàtic amb qui es va disputar l'hegemonia territorial i militar, sobretot en el període de les guerres mèdiques, a la primera meitat del segle v (Donoso, 2018:248).

A la seva *Història*, Heròdot descriu, a partir d'observacions directes i de narracions d'altres viatgers i comerciants, alguns aspectes de la vida dels escites (*scythoi*), pastors nòmades de llengua iraniana, situats al nord del mar Negre i a la regió del Caucas septentrional. Tot i l'aparent estil narratiu objectivista i descriptiu, Heròdot prodiga les referències a les pràctiques més cruels, que serveixen per fonamentar la seva condició de barbàrie:

Es costumbre de los escitas beber la sangre del primer enemigo que matan en la guerra, y llevar a su rey las cabezas de los muertos en batalla. Los cráneos dan derecho a los guerreros a participar en el botín. Despellejan las cabezas haciendo un corte circular a la altura de las orejas, y después de raspar la piel con las costillas de un buey la soban con los dedos para suavizarla... Cuelgan estos trofeos en la brida de sus caballos y están orgullosos de ellos... a veces despellejan todo el cuerpo y colocan la piel en un armazón de madera que llevan cuando cabalgan... Tienen una manera especial de tratar los cráneos, aserrándolos por debajo de las cejas... Después los usan como copas. (Palerm, 2010: 25)

² Tenim coneixement precís d'aquest multiculturalisme atenenc mitjançant els estudis epigràfics de Vestergaard (2004).

Segons Kulikowski (2006: 14), «Per Heròdot, els escites eren bàrbars estrofolaris que habitaven al nord del mar Negre al territori de l'actual Moldàvia, Ucraïna i Crimea.» Si considerem Heròdot el primer historiador (i etnògraf) de l'antiguitat, amb la seva obra s'inaugura l'etern debat sobre la credibilitat de les descripcions etnogràfiques i el caràcter objectivista de l'acostament a l'alteritat, enfront de la tendència humana de projectar els propis prejudicis culturals. Pel que fa a l'autor d'Halicarnàs, la polèmica sobre la versemblança de les seves descripcions la inicia el mateix Tucídides, l'altre gran historiador grec, que poques dècades més tard, «inicia una política de la memòria que relega a Heròdot la condició de mitòleg» (Plácido, 1986: 18). Per autors com López Eire (1990), però, no hi ha un trencament nítid entre l'acostament historiogràfic dels dos autors, ja que tots dos comparteixen la mateixa perspectiva de racionalisme i sistematicitat que separen el seu acostament a la realitat en oposició, i per contrast, a la «veritat mítica» (López Eire, 1990: 75).

García Quintela (1993), comentant el llibre d'Edith Hall (1989), *Inventing the Barbarian*, assenyala que els atributs i característiques definidors dels pobles bàrbars, d'acord amb els coneixements proporcionats per l'etnografia (especialment d'Heròdot) convergeixen en la tragèdia grega amb figures mítiques conegudes popularment, tot generant un sincretisme del qual es deriva una imatge panhel·lènica dels estereotips atribuïts als *pobles perifèrics* (convenientment titllats de bàrbars), com és el cas de tracis i escites. A la pregunta de quin paper referencial va tenir l'etnografia en la construcció de l'estereotip del bàrbar, la resposta és que la mateixa etnografia es componia de complexos mecanismes retòrics (García Quintela, 1993: 379-380). En definitiva, sembla clar que la tragèdia és l'instrument privilegiat per difondre l'estereotip del bàrbar, si ho mirem des de la perspectiva de l'estètica de la percepció, ja que s'adreça a un públic ampli i heterogeni de manera didàctica, fent una relectura de les fonts etnogràfiques, que tenen un valor merament referencial, però vertebrant la seva retòrica en els mites propis i constitutius de la identitat grecoatenesa. Per a la tragèdia el mite esdevé un motlle narratiu conegut on s'introdueixen elements de descripció de l'alteritat cultural, pensats per influir en el públic en un context històric específic, fora del qual la tragèdia, com succeeix amb qualsevol altre gènere literari, perd una part important de la significació.

El context estructural que acompanya les observacions etnogràfiques, com tindrem l'oportunitat de confirmar en els casos que analitzarem més endavant, ens mostren una constant que travessa tota la història de l'etnografia, les relacions de dominació que vinculen la visió metropolitana de l'etnògraf amb la realitat perifèrica dels pobles i grups observats i descrits. Dins d'aquesta relació asimètrica, els valors, la ideologia i els recursos retoriconarratius que porten els primers esdevenen el canó, la unitat i la mesura a partir de la qual neix la descripció de l'altre. Tot i això, podem trobar

descripcions certes i febaents que, lligades a una prosa persuasiva i objectivista, donen lloc a registres de valor intemporal. Els casos d'Estrabó i Juli Cèsar en són exemples paradigmàtics.

A la seva *Geografia*, per exemple, Estrabó aporta descripcions d'Ibèria en termes territorials i paisatgístics, però també fa un acostament molt proper a la descripció etnogràfica, que alguns interpreten com un antecedent de la geografia humana (Capel, 1984). Planteja els contrastos entre les aspres i muntanyoses terres del nord de la península, que contrasten vivament amb les grans planícies i la fertilitat agrícola del sud. Com assenyala Domínguez (1984), l'autor té un esquema d'Ibèria com un territori dividit en dues regions, la costa mediterrània enfront de la resta de la Península.³ Aquest geògraf grec, plenament incorporat a la societat romana, descriu la ferocitat dels pobles celtibers que habitaven Galícia, Astúries i Cantàbria en els termes següents:

Su rudeza y salvajismo no se deben sólo a sus costumbres guerreras, sino también a su alejamiento, pues los caminos marítimos y terrestres que conducen a estas tierras son largos, y esta dificultad de comunicaciones les ha hecho perder toda sociabilidad y toda humanidad. Sin embargo, hoy el mal es menor gracias a la paz y a la llegada de los romanos. Allí donde estas dos ventajas no han penetrado, conservan un carácter más feroz y brutal, sin tener en cuenta que esta disposición natural entre la mayoría de ellos ha podido aumentarse por causa de la aspereza del país y el rigor del clima. (Palerm, 2010: 44)

Els biaixos etnocèntrics d'aquesta cita de l'autor són palesos. D'una banda, el determinisme geogràfic (o espacial) de considerar més ferotge, més bàrbar, el poble més allunyat dels espais de civilització, és a dir, de Roma. També contrasten vivament les observacions que Estrabó fa d'Andalusia, com a poble agrari i pròsper, en relació amb les descripcions dels pobles del nord, el paisatge pla d'oliveres, vinyes i camps de cereals, enfront de les terres muntanyenques dels pobles pastors del nord ibèric. En termes paisatgístics, sens dubte, Andalusia se sembla més als espais agraris del Laci o la Toscana, que no pas a Galícia o Astúries. Però, al mateix temps, allò que és fonamental per a la deriva de l'autor té a veure amb la desigual penetració de la cultura romana en ambdós territoris. Com a assenyala Cruz (2014), la Ibèria d'Estrabó és un espai en construcció on conflueixen processos històrics divergents, mesurats pel grau diferencial de penetració de la llengua i la civilització de la metròpoli romana.

Amb *La guerra de les Gàl·lies* de Juli Cèsar arribem a una síntesi molt interessant i, potser, única que compagina la visió estratègica d'un gran militar amb la prosa descriptiva d'un excel·lent observador de les peculiaritats dels pobles als quals volia

---

³ Indiscutiblement aquest dualisme «geogràfic», que la descripció etnogràfica no fa sinó corroborar, ve determinat per una realitat política superposada: la costa mediterrània és un territori totalment romanitzat, mentre que la resta de la Península no arribava a estar sota el control absolut i la influència romana.

sotmetre, bé de manera pacífica o militarment. Segons Guzman (2002: 579), l'interès predominant de la narració de Cèsar exclou la presentació dels aspectes més pintorescos, per centrar-se en la comprensió de la mentalitat i els estils de vida d'aquests bàrbars que, en la versió de Cèsar, no són necessàriament pobles salvatges, mancats de qualsevol atribut de civilització, per contrast amb la sofisticada cultura romana, sinó pobles diferents, respecte als quals el general romà calibra els beneficis o les dificultats que poden representar per a Roma i per a ell mateix. Tot i que Cèsar té molt present el llegat grec i les observacions de viatgers anteriors al seu contacte amb l'alteritat, en aquest cas gal·locelta, la base del seu coneixement etnogràfic, més enllà de les observacions directes, és el resultat d'un bigarrat conjunt de testimonis molt diversos: espies, desertors, presoners, mercenaris i, sobretot, patrulles de reconeixement, enviades expressament per ell, és a dir, tot l'impressionat servei d'intel·ligència militar que tenia al seu servei.

Acabem aquesta succinta presentació de les fonts etnogràfiques clàssiques sobre els pobles bàrbars amb unes quantes referències als bàrbars paradigmàtics per la Roma imperial, els pobles germànics. Ho farem de la mà de Tàcit, que, a les seves contribucions científiques, hi cal afegir la seva condició de polític, ja que va ser senador, cònsol i, durant l'imperi de Trajà, va arribar a ser governador d'Àsia. Juntament amb el seus *Annals* i *Històries*, és autor del tractat *De origine et situ germanorum*. Resulta significatiu que el treball de Tàcit s'elabori en el moment que les tribus germàniques es començaven a fer presents en els confins de l'Imperi. Novament, com en el cas de Cèsar, hi ha elements pragmàtics i polítics que acompanyen l'empresa intel·lectual.

L'obra està dividida en dues parts. La primera és una aproximació de caràcter general al territori i paisatge, orígens, institucions i costums dels pobles germànics, mentre que la segona es dedica a la descripció de les tribus. És molt incerta la possibilitat que l'autor conegués de primera mà els pobles que descriu a la seva etnografia, i les seves fonts sembla que són Cèsar, Plini i Aufidi Basso, així com algunes obres perdudes de Sal·lusti, Livi i Posidoni d'Apamea (Alonso, 1974). Amb tot, sembla clar que una part important de les dades sobre les institucions i els costums dels germànics provenen de fonts orals: comerciants, viatgers i militars. Potser una de les conviccions que expressa Tàcit a la seva obra, com és el caràcter autòcton dels germànics en el territori i la puresa racial, absent de qualsevol mestissatge, acaben per convertir-se en el nefast mite de la raça ària (Alonso, 1974: 476). Per l'autor, el límit nord del territori germànic està ocupat pels suions, situats al sud de la península Escandinava, dels quals en descriu l'hàbitat extrem, el mar gelat i fenòmens com el sol de mitjanit.

La societat europea del Renaixement i l'inici de l'expansió colonial més enllà de la Mediterrània

Aquesta etapa de la història europea que anomenem Renaixement suposa el procés de transició entre l'atomitzada i teocràtica societat medieval, marcada per les pestes, les pors⁴ i el control agressiu de l'Església i un període d'obertura cap a l'individualisme, el racionalisme i una mirada nova i inquisitiva sobre el món. Giorgio Vasari, el primer historiador de l'art, a la seva *Vides* (1568) caracteritzava les tres grans etapes que van des de l'antiguitat clàssica, passant per l'etapa medieval, fins al segle XIV, en aquests termes: «perfecció, ruïna i restauració de l'art» (Vasari, 1996: 52). Aquesta referència, tal vegada extemporània a Vasari, es justifica pel fet que aquest historiador i artista considerava una etapa de barbàrie el període medieval, almenys en termes d'expressió plàstica en els camps de l'escultura, pintura i arquitectura.

Des de la caiguda de l'Imperi romà d'Occident (s. V), i fins la constitució de l'Imperi carolingi (s. IX), els territoris de l'Europa actual es van veure mancats d'una entitat cohesionadora, fragmentats en regnes, ducats i d'altres entitats senyorials. L'islam es trobava en un cicle d'expansió i hegemonia, no només militar i econòmica, sinó també cultural, durant aquests segles de barbàrie medieval als estats europeus. La creació, al segle X, del Sacre Imperi Romanogermànic va ser un intent reeixit de cercar una instància supraestatal que harmonitzés les polítiques de les monarquies centreeuropees i, sobretot, que organitzés un front comú enfront dels envits de l'Imperi mongol, primer, i de l'Imperi otomà, després, en tot el període de l'edat moderna. En l'etapa d'inici del cicle d'exploracions geogràfiques i dels anomenats descobriments, el territori que ara coneixem com a Europa es trobava encerclat i confrontat militarment amb els mongols a l'est, l'Imperi otomà al sud i sud-est, i les restes d'al-Àndalus al sud-oest (Braudel, 2015).

Els dos regnes ibèrics, especialment Portugal, competien per obrir noves rutes comercials, seguint la costa atlàntica africana. Descobrir nous territoris cap al sud i l'occident va esdevenir una oportunitat per sortir del cercle viciós de les barreres i tensions de l'ecumene mediterrània. Amb tot, ateses les limitacions cartogràfiques existents encara a finals del segle XV, el projecte de travessar l'Atlàntic, obrint la ruta occidental, tenia com a finalitat arribar a les costes asiàtiques, ja que es desconeixia l'existència del continent americà. Un dels llibres de capçalera de Colom era *Viatges* de Marco Polo, el comerciant i etnògraf venecià que a la segona meitat del segle XIII va protagonitzar una expedició a l'Extrem Orient de disset anys de duració. Més que un autor medieval,

---

⁴ L'historiador francès Delumeau (2012) dedica un extens volum al tractament de la por des de la baixa edat mitjana fins als inicis de la Il·lustració. El perill d'infecció en el context de la pesta justifica la creació de sistemes defensius de protecció, l'aixecament de barreres i la construcció imaginària dels portadors del virus: estrangers, forans i bàrbars, aliens al burg o ciutatella, que aixeca els murs defensius.

Polo representa un antecedent directe del nou ambient cultural que va sorgir a la Venècia del Quattrocento. Malgrat els més de dos-cents anys que separen les expedicions de Polo i Colom, aquest segon pren les narracions del primer com el seu full de ruta.

Com assenyala Palerm (2010: 85), *viatger i descobridor* no és la mateixa cosa. Polo va narrar de manera enlluernadora el seu increïble viatge fins a la cort de Khublai Kan, però l'excelsitud de la seva empresa no treu el fet que molt abans que ell, des de l'antiguitat clàssica ja s'havien arribat i explorat els territoris pels quals ell va passar durant el seu periple. Al contrari, Colom va descobrir, tot i que sense voler, això sí, un continent nou, desconegut i inesperat. L'atzar es combina a l'empresa colombina amb la presència del bagatge de prejudicis heretat des dels grecs:

Cristóbal Colón estaba convencido de haber llegado a la India, e interpretaba todo lo que veía, a decir de su *Diario*, a partir de la imaginaria cultivada por los relatos de Marco Polo. Tenía una percepción del salvaje que poco ha cambiado desde entonces: las definiciones de Herodoto (siglo v a C.) en torno a los «bárbaros» que rodeaban a la «civilizada» Grecia. La palabra *bárbaro* se deriva de aquella supuesta incapacidad de algunos grupos humanos de poseer una estructura formal de lenguaje («bar-bar» era lo que los griegos creían escuchar de grupos extranjeros a los que no entendían, meros «ladridos» sin sentido). Este prejuicio griego, basado en el *desconocimiento del Otro*, junto con la *posición aristotélica* del siglo iv a C. de que *hay grupos humanos inferiores, que por naturaleza nacen para ser esclavizados* (Hulme, 1978), sería el mismo que varios conquistadores aplicarían a los nativos de América, haciendo quizás alguna excepción en el caso de Aztecas e Incas. (Leetoy, 2012: 146)

Com veurem tot seguit, la descoberta dels nadius americans va donar lloc a un intens debat, cultural i teològic, en què aquest altre inesperat és humanitzat i deshumanitzat a conveniència de les relacions de poder existents, però sempre inferioritzat. Hi ha un èmfasi especial en la construcció etnocèntrica del barbarisme dels indígenes americans, que el mateix Leetoy destaca, el seu exotisme. Aquest atribut que, segons l'esquema europeu de l'època, se subsumia a la categoria d'oriental, deriva directament de la concepció grega d'*exotikós*, és a dir, es refereix a tot allò «estrany, misteriós, sensual, que escapa a la comprensió de l'observador» (Leetoy, 2012: 145).

L'encontre amb l'alteritat americana es fusiona amb una llarga tradició clàssica, de la qual Plini el Vell és el millor exponent; segons aquesta, més enllà del món conegut (*ekoumene*) habitaven races monstruoses, éssers fantàstics: esciàpodes, megacèfals, monòculs, estegandòpodes, pigmeus o cinocèfals (Vignolo, 2004: 25). El repte per als narradors de la realitat americana és fer compatible l'observació directa de l'encontre amb l'altre amb tot aquest bagatge heretat d'etnografies mítiques i amb els biaixos religiosos i pragmàtics a partir dels diferents rols que cadascú representa en el procés de

dominació de les societats ameríndies: militar, religió, administratiu. Entre aquestes veus narradores el predomini del clergat resulta aclaparador.

Pagden delimita de manera sintètica el conjunt de preconceptes amb els quals els conqueridors d'Amèrica s'enfronten a la identificació de les poblacions indígenes:

Els viatgers del segle XVI van anar a Amèrica amb idees precises sobre què podrien esperar trobar allà. Buscaven homes i gegants salvatges, amazones i pigmeus. Buscaven la Font de l'Eterna Joventut, ciutats pavimentades d'or, dones amb cossos que mai envellien, com els d'hiperboris,⁵ caníbals i homes que vivien fins a cent anys o més. (Pagden, 1986: 10)⁶

Com veiem, el bagatge simbòlic i el sistema de representació de l'alteritat cultural, ètnica i racial dels descobridors, exploradors i colonitzadors té una base tan mítica com la dels viatgers clàssics de dos mil·lennis abans. L'etnocentrisme, com veiem, és un tret caracteritzador i una constant a la història de l'encontre amb l'altre. Els prejudicis, però, poden donar lloc a narracions innòcues, adreçades a públics àvids de l'exotisme dels llibres de viatge, com també a discursos autojustificatius dels processos de dominació i colonització, com és el cas de la majoria de les cròniques de la conquesta d'Amèrica.

Juan Ginés de Sepúlveda, clergue espanyol del segle XVI, il·lustra millor que cap altre autor la construcció d'un discurs sobre la barbàrie dels indis americans orientat a la justificació de la seva dominació servil. Rolena Adorno ens aporta una anàlisi detallada dels debats al voltant de la naturalesa de l'indi dins del volum especial publicat per la *Revista de Estudios Hispánicos* amb motiu del cinc-centè aniversari de l'arribada de Colom a Amèrica. Val la pena començar pel posicionament de Sepúlveda:

«por la naturaleza ruda de sus ingenios, que son de natura gente servil y bárbara, y por ende obligada a servir a los de ingenio más elegantes, como son los españoles.» (Adorno, 1992: 52).

«tales gentes por derecho natural deben obedecer a personas más humanas, más prudentes y más excelentes para ser gobernadas con mejores costumbres e instituciones» (Adorno, 1992: 53).

Aquest posicionament de Sepúlveda va ser rebut per Bartolomé de Las Casas, especialment en la confrontació que van protagonitzar tots dos clergues a la Junta

---

⁵ La referència als hiperboris apareix a la *Història* d'Heròdot (llibre IV), tot i que la notícia d'aquest poble mític és anterior. Tant Hesíode com Homer fan referència als habitants d'Hiperbòria, regió situada al nord de Tràcia, segons Homer, al mar Negre (Hecateu de Milet) i, fins i tot a la Gran Bretanya (Diodor Sícul).

⁶ La traducció d'aquesta cita de l'anglès al català és meua.

de Valladolid (1550-1551),⁷ un debat en principi teològic, però que va resultar molt influent en termes polítics, ja que va donar lloc a una actualització de les Lleis d'Índies («Ordenanzas» de Felip II, 1573) i a la creació de la figura del protector d'indis. Formalment van quedar suspeses noves conquestes territorials, tot i que el clergat estava habilitat a endinsar-se a territoris verges, i, finalment, els canvis van ser molt poc significatius en la pràctica colonial i en l'ocupació territorial i l'explotació dels recursos (Crow, 1992).

Aquí no hi ha espai per glossar amb una mínima atenció la imponent obra lascasiana, considerada per molts el punt d'arrencada de la defensa dels drets humans (García, 2011) i de la teologia de l'alliberament (Berryman, 1989). De tota manera, no voldria tancar aquesta secció sense fer un parell de comentaris sobre la seva significació. Segons Palerm (2010: 245), cal ubicar Las Casas en el que ell anomena *tradició platònica* en la literatura de cronistes i viatgers. L'altra tradició, que ell denomina *cesariana*, està molt ben nodrida pels viatgers per qui l'encontre amb l'altre tenia finalitats comercials, religioses o militars; és a dir, la majoria d'autors. Per tant, cal considerar que, més enllà dels biaixos ideològics i dels prejudicis, hi ha un component pragmàtic definit per l'interès, que cal explicitar en la crítica a la literatura etnogràfica. No oblidem que sempre la pràctica etnogràfica ha estat combinada (i sovint involucrada) amb les pràctiques colonials.

Las Casas fou un escriptor prolífic. Entre les seves obres destaquen, pel seu caràcter sistemàtic, la *Història de les Índies*, una obra consagrada a descriure les primeres dècades de l'arribada a Amèrica i, en especial Colom, en què destaca el caràcter natural i primigeni de l'home americà, anterior al pecat original. L'obra, començada el 1527, no va ser acabada fins al 1561. La segona obra sistemàtica de Las Casas va ser *Breu relació de la destrucció de les Índies*, obra que es fonamenta en un informe que li havia estat encarregat pel rei Carles I, que va ser redactat en els anys 1539-1542. Després de lliurar-lo al rei va ser presentat públicament a la Comissió de Valladolid i va donar lloc a la redacció de les Lleis d'Índies,⁸ en què s'intentava fer front al panorama de destrucció i opressió que Las Casas denunciava.

El llegat ideològic i polític de Las Casas es concentra a la seva producció tardana. *De thesauris* i *Tratado de las doce dudas* són dues obres considerades el seu llegat espiritual i van ser escrites per a ser llegides al Consell d'Índies, amb una finalitat pragmàtica i crítica, centrada especialment en els debats sobre el virregnat de Perú. En aquests textos Las Casas fa la seva «crítica més radical al domini espanyol de les

⁷ L'anomenada Junta de Valladolid va ser convocada pel rei Carles I, mitjançant una reunió extraordinària del Consell d'Índies, inicialment per debatre les demandes de Bartolomé de Las Casas i a partir dels plantejaments de Francisco de Vitoria sobre el dret de gents.

⁸ Les Lleis d'Índies, dictades pel rei Carles I, van ser promulgades el 20 de novembre de 1542 i regulaven tant el sistema tributari que els colons havien de pagar a la Corona, com la prohibició del sistema de comanda (*encomienda* en castellà).

Índies i fa tot un seguit de propostes sobre els requisits per tal que la Corona espanyola pogués exercir el govern legítim a les Índies sense afectar la llibertat dels pobles americans» (Quijano, 2015: 19). Finalment al llibre *De regia potestate* Las Casas posa en qüestió la capacitat dels reis d'alienar els béns i la llibertat dels súbdits, sentant les bases als límits de l'autoritat (Adorno, 2007; Quijano, 2019; Zorrilla, 2018).⁹

Colonialisme, imperialisme i descolonitzacions a l'era dels nacionalismes

El monopoli en la relació entre Europa i Amèrica que s'havia establert a finals del segle xv amb la signatura del Tractat de Tordesillas entre Castella i Portugal, els dos regnes capdavaners en els viatges comercials i de descobriments de finals de l'edat mitjana i inicis de l'edat moderna, va quedar molt superat al llarg dels segles posteriors per la intensificació dels viatges i de l'activitat comercial transcontinental, i Anglaterra va ser el país que va desplegar unes polítiques navals i comercials més intenses, fins a arribar a l'hegemonia absoluta abans de l'arribada de la contemporaneïtat amb les revolucions burgeses.

Si la primera volta al món, encapçalada per Fernão Magalhães i finalitzada per Juan Sebastián Elcano, va ser la gran fita de viatge exploratori de finals del Renaixement, els segles posteriors van suposar un increment exponencial de viatges d'exploració amb finalitats, al menys formals, de caràcter científic. Al darrer terç del segle xviii l'increment dels viatges d'exploració arriba al seu zenit i els avenços cartogràfics, els nous instruments de navegació, la identificació de les illes i territoris habitats i la naturalesa de les seves poblacions, així com dels recursos naturals existents en cada lloc, però també l'increment exponencial de ports i bases comercials europees a les costes americanes i asiàtiques, permeten als diferents viatgers i exploradors endinsar-se en la immensitat dels oceans Índic i Pacífic, tot cercant la descoberta integral de tots els territoris del globus terraquí (Aravamudan, 1999; Sörlin, 1993; Spurr, 1993).

Louis-Antoine de Bougainville inaugura un d'aquests viatges de circumnavegació. La seva finalitat és, d'una banda, lliurar les illes Malvines a la Corona espanyola i, de l'altra, explorar les terres colonitzables del Pacífic. La seva exploració (1766-1769) va abastar, a més de les illes Malvines, Yuamotu, Tahití, Samoa, Noves Hèbrides, les illes Salomó i les illes Moluques. (Martin, 2008; Boege, 2006). Els tres viatges del capità britànic James Cook (1768-1779) van suposar una de les empreses més colossals de la navegació, que va comportar la reiterada circumnavegació del Pacífic Sud, a la cerca

---

⁹ La importància d'aquestes darreres obres, especialment el *Tractat dels dotze dubtes*, no s'ha de mesurar només pels efectes que va ocasionar a la Cort espanyola i al Consell d'Índies, sinó per l'influx que van generar en els intel·lectuals que van seguir l'estela lascasiana, entre els quals Felipe Guamán Poma de Ayala, «corregidor» i kuraka mestís, que un segle més tard va arribar a reclamar la restauració al Perú de la sobirania inca (Adorno *et al.*, 1992).

de la Terra Australis. Va navegar per la màxima latitud sud fins a creuar el cercle polar antàrtic, visitant l'illa de Sant Pere i les illes Sandwich. A banda de l'enorme compilació d'informació de caràcter botànic, astronòmic i etnogràfic, els seus viatges van permetre el perfeccionament del cronòmetre, que va fer possible establir mesures precises sobre la longitud de cada punt dins del mapa. Va morir a Hawaii en el marc d'una escaramussa amb la població originària (Burney, Hooper, 1975; Fisher, Johnston, 1979).

L'expedició de l'espanyol Malaspina, *Viaje científico y político alrededor del mundo* (1789-1794), és l'evidència del govern il·lustrat de Carles III, en el marc de la decadència d'Imperi espanyol d'ultramar. Malaspina va recórrer les costes de tot Amèrica, d'Argentina a Alaska, visitant les Filipines i les illes Marianes, Vavao, Nova Zelanda i Austràlia. El bagatge científic obtingut va ser extraordinari, en camps com la història natural, cartografia, etnografia, astronomia, hidrografia, medicina, així com coneixements polítics, econòmics i socials d'aquests territoris (del Pino, 1982, 2007; Archer, 1986). Altres viatges d'aquest període són els protagonitzats pel francès Jean-François de La Pérouse (1785-1788) i el naturalista alemany Alexander von Humboldt (1799-1804). La Pérouse explora gran part de les illes pacífiques i navega per la costa des de Xile fins a Alaska. Després es dirigeix cap al sud-est asiàtic i fa la costa i les illes del continent asiàtic, des de Macau fins a la península de Kamtxatka. Després de visitar Samoa i Austràlia tenia intenció d'explorar Nova Caledònia, però al febrer de 1788 se li perd la pista (Gaziello, 1984; Guillou, 2011).

L'expedició de Humboldt és una de les més significatives des del punt de vista geogràfic, botànic, geològic i zoològic. La seva expedició es va iniciar a Veneçuela. Va navegar pel riu Orinoco fins a les seves fonts i va establir que aquest riu era afluent de l'Amazones. Després de visitar Cuba, assolí una complicada travessia pels Andes fins a arribar a Quito. En la seva estada a la zona va ascendir al Chimborazo i el Pichincha, a més d'accedir al naixement del riu Amazones. Encara va visitar Mèxic i va descobrir l'existència d'un corrent marí: el corrent de Humboldt (Walls, 2009; Whitaker, 1060; Sandwith, 1925).

Trenta anys més tard va tenir lloc l'expedició del Beagle (1831-1836), encapçalada científicament per Charles Darwin, tot i que en aquest cas no es pot parlar de viatge d'exploració, sinó d'una expedició estrictament científica, corresponent ja a un altre període de la història. Tots els llocs visitats es trobaven a Amèrica del Sud (Equador, Argentina i Xile) i, més que el volum de coneixements adquirits, en termes descriptius, la importància de les troballes geològiques, botàniques i zoològiques es va fer evident anys més tard quan Charles Darwin va formular la seva teoria de l'evolució de les espècies (Moorehead, 1980; Owen, 2019; Darwin, 2012). El darrer viatger i explorador legendari és el britànic David Livingstone, que en el llarg període de 1849 a 1873 va

recórrer el continent africà de centre a sud i d'est a oest, obrint noves rutes per facilitar la tasca missionera i les rutes comercials (Livingstone, 2019).

L'acció colonial per part de les potències europees durant aquest llarg període de consolidació del sistema capitalista, reforçat mitjançant l'explotació directa dels recursos naturals de les colònies i la mà d'obra indígena, donà lloc a una intensa activitat d'ocupació i assentament extractivista i comercial a tot el món, en unes dimensions mai vistes a la història de la humanitat. En aquest context d'explotació sistemàtica i de contacte entre europeus i nadius, els processos de construcció de categories ètniques i identitàries, així com l'aparició de discursos de legitimació de l'explotació colonial, obre un escenari ben interessant per revisar les noves doctrines i cosmovisions sobre l'alteritat cultural i ètnica. Especialment, si tenim en compte que aquest mateix període d'intensificació del colonialisme coincideix amb l'aparició de l'altre fenomen que caracteritza la contemporaneïtat: el nacionalisme.

La idea de progrés, herència de la Il·lustració, es converteix des de finals del segle XVIII en un lloc comú, que expressa els anhels del colonialisme i, al mateix temps, serveix d'esperó per a la ciència moderna (Nisbet, 1986). Els avenços tècnics derivats de la Revolució Industrial, juntament amb l'expansionisme colonial, generen una onada d'optimisme respecte a la consolidació del progrés econòmic i científicotècnic, entesos com un procés acumulatiu i sense límits, que se sintetitzen en els plantejaments del positivisme (Comte, 2006). Es tracta d'un progrés de naturalesa colonial, que vol expandir la idea de civilització a tots els racons del món.

Un concepte clau de l'imperialisme europeu per dominar el món i aconseguir el control efectiu dels recursos (matèries primeres), de les transaccions econòmiques i de les persones (des del punt de vista polític i econòmic) arreu del món va ser la generalització de la ideologia del desenvolupament (Rist, 2019; Mitcham, 1995). A diferència de les relacions desiguals del colonialisme modern, marcades per una cosmovisió estàtica de naturalesa teocràtica, l'expansionisme del segle XIX, igualment jeràrquic i etnocèntric, es presenta com un paradigma dinàmic que conté la promesa de progrés i desenvolupament per a tota la humanitat, tot i que el punt de partida i les regles del joc venen predeterminades des del cantó «civilitzat» de la humanitat, és a dir, Occident. Neix així la idea d'un món bipolar, marcat per les diferències entre països desenvolupats i subdesenvolupats. La recepta per desenvolupar-se és seguir els passos del capitalisme europeu i nord-americà:

Los esfuerzos masivos para desarrollar el Tercer Mundo (...) no fueron motivados por consideraciones puramente filantrópicas sino por la necesidad de traer el Tercer Mundo a la órbita del sistema comercial occidental para crear un mercado en continua expansión para nuestros [de EEUU] bienes y servicios y como fuente de mano de obra barata y materia prima para nuestra industria. Este fue [también] el objetivo del colo-

nialismo especialmente en su última fase [...] Existe una continuidad impresionante entre la era colonial y la era del desarrollo, tanto en los métodos usados para lograr sus objetivos como en las consecuencias ecológicas y sociales de aplicarlos. (Goldsmith, 1996: 253)

En contraposició amb l'optimisme generalitzat i la fe en el progrés, durant el segle XIX, trobem l'obra de Robert Malthus (1803), *Essay on the principle of population*, on planteja del desfasament entre el creixement de la població i el de la producció dels recursos necessaris per satisfer les seves necessitats, un plantejament que aboca de manera inevitable a la lluita per la supervivència. Com assenyala Sandín:

No eran precisamente principios filantrópicos los que guiaban a Malthus. Según R. C. Lewontin (1992) el ensayo era un argumento contra la vieja «Ley Inglesa de los Pobres», que encontraba demasiado protectora, y en favor de un control mucho más estricto de los pobres para que no se reprodujeran y crearan inquietud social (lo cual no le impidió tener numerosos hijos). Para C. Leon Harris, «El razonamiento de Malthus era que el progreso era imposible a menos que exista un abastecimiento ilimitado de alimentos, por lo que las políticas dirigidas a mejorar la situación de los pobres eran equivocadas (...) Los defensores del *laissez faire* podrían así ignorar a los niños hambrientos con la conciencia tranquila.» (Sandín, 2000: 37)

Herbert Spencer, naturalista, sociòleg i filòsof, constitueix la figura cabdal amb qui s'identifica la perspectiva evolucionista coneguda com a darwinisme social, una teoria que es fonamenta en la llei de la supervivència dels més aptes a la societat. En la mateixa línia que Malthus, considerava que els impulsos humanitaris s'han d'evitar, ja que res ha d'interferir en les lleis de la naturalesa, incloent la lluita social per l'existència. En termes polítics, Spencer va encapçalar un corrent crític contra l'intervencionisme de l'Estat, identificant estatisme amb socialisme i esclavatge. El seu discurs contra l'Estat, que en la seva època es va arribar a relacionar amb el corrent llibertari, ressona contemporàniament en boca dels ideòlegs del neoliberalisme. El seu biològisme, centrat en la lluita per la supervivència, cal interpretar-lo en clau de la defensa del sistema colonial i del sistema econòmic de mercat: «las civilizaciones, sociedades e instituciones compiten entre sí para sobrevivir, y sólo resultan vencedores aquellos que son biológicamente más eficaces». (Woodward, 1982)

El panorama internacional del segle XIX ens mostra dos blocs clarament diferenciats. D'una banda, el bloc colonial hegemònic europeu. De l'altra, tant a Àfrica, Àsia i Amèrica Llatina, tot un seguit de nacions, països i territoris sota la dominació colonial directa o indirecta. Paral·lelament al declivi de les primeres potències colonials (Espanya i Portugal), que perden el control dels territoris americans, s'enforteix l'imperialisme europeu a Àfrica i Àsia. Anglaterra, França, Països Baixos, Bèlgica, Alemanya, Itàlia acaben d'assentar-se a nous territoris, en el procés d'intensificació més espectacular

d'activitats extractivistes i d'ús intensiu de la mà d'obra indígena al llarg de la història. L'increment del comerç internacional es posa al servei de la competència entre nacions, en l'anomenada era dels nacionalismes.

Al subcontinent llatinoamericà assistim durant els dos darrers terços del segle XIX al lent i contradictori procés de construcció nacional i el pas cap a la nova etapa històrica postcolonial (i neocolonial alhora) en el context internacional.¹⁰ Com és ben sabut, els nacionalismes són construccions ideològiques que articulen tradició amb modernitat en el context de l'estat nació. Mentre l'estat es presenta com l'instrument al servei de la modernització de la col·lectivitat, la nació és definida en termes genealògics, és a dir, amb relació al seu passat i a les seves tradicions (Lomnitz, 1999: 168).

L'accés a la independència en la majoria de països d'Amèrica Llatina té lloc en un context en què predominen les idees liberals, emanades, paradoxalment des de l'antiga metròpoli, a través de la Constitució de Cadis, que declara la universalitat de la ciutadania de tots els habitants de cada territori. En el cas del Perú, el general San Martín afirma de manera solemne en l'acte de proclamació de la independència peruana: «d'ara en endavant els aborígens no han de ser cridats indis o nadius, ells són fills i ciutadans del Perú i seran coneguts com peruans» (Anderson, 1993: 80).

Aquesta declaració formal de ciutadania universal que inclou criolls, mestissos i indígenes és present, d'una o altra manera, en totes les declaracions d'independència i en el constitucionalisme llatinoamericà (Pujadas, 2014). No obstant això, i per al cas indígena, els fets i les polítiques dels nous estats no avalen aquestes declaracions. Els indígenes queden exclosos del dret a vot de manera duradora. A l'àrea andina es manté, tant el tribut indígena com l'esclavitud fins a mitjan segle XIX. En tota la regió les poblacions indígenes es veuen sotmeses al poder local dels grans terratinents que, al desaparèixer la «matrícula d'indis», s'apropien de la seva força de treball en el marc de les grans propietats terratinents. Es tracta, de fet, d'un procés de privatització de les poblacions índies, confinades en l'àmbit local i en les grans hisendes, en un procés que Andrés Guerrero (1991) ha denominat «administració ètnica», referint-se a el cas de l'Equador. El nou republicanisme crioll manté, doncs, essencialment, el vell ordre colonial, dualista, en què els indígenes constitueixen una categoria a part; de fet, una ciutadania segregada. Podem parlar, doncs, d'un sistema polític oligàrquic i exclouent.

La paradoxa del cas és el caràcter generalitzat amb què s'assumeixen, i fins i tot es reivindiquen, les glòries del passat indígena, alhora que es denigren els indis contemporanis. Tal és el cas del Perú:

---

¹⁰ No hi ha espai en aquest text per recollir l'extens debat sobre les diferents formes de neocolonialisme que s'amaguen després d'aquest suggestiu (i ambigu) concepte de postcolonialisme, posat en circulació pels estudis culturals. La meua impressió és que les propostes realitzades durant les dècades centrals de segle XX pels defensors de la teoria de la dependència continuen sent encara vigents com a nucli central de el debat sobre el neocolonialisme.

Tal com va ser somiada pels criolls, la «comunitat imaginada» anomenada Perú va incorporar des de molt d'hora en la seva història les glòries de l'Imperi inca, però va negar tenir alguna cosa a veure amb els indis contemporanis. (Degregori, 2004)

La subordinació i l'exclusió dels pobles indígenes s'expressa en l'absència o anul·lació de drets sobre els seus béns, drets que encara que de manera precària havien estat respectats durant la colònia, cosa que s'explica, entre altres causes, perquè les formes de propietat i producció indígenes eren funcionals pel sistema econòmic colonial hispà. Des del segle XIX, amb les lleis i polítiques liberals es va començar a despullar els pobles indígenes de drets sobre els seus béns i els seus territoris, posseïts en molts casos de manera comunal, així com sobre les seves formes de govern i presa de decisions. Encara que algunes d'aquestes mesures tenen el seu antecedent en el període colonial, és significatiu comprovar que una sèrie de marcs jurídics de protecció de terres o de formes de govern van ser suprimits des de mitjan segle XIX (Aylwin, 2001).

Una de les grans paradoxes del republicanisme liberal a l'Amèrica Llatina va ser la doble operació simbòlica d'exaltació del llegat civilitzador dels grans imperis pre-hispànics (asteca, inca i maia), d'una banda, i, al mateix temps, la desvalorització del component indígena contemporani en el context del sorgiment dels estats independents. Aquesta desvalorització de les societats indígenes, vinculada a la idea del seu endarreriment i analfabetisme, no va impedir fer un ús instrumental dels indis, com a mà d'obra subjecta o com a combatents davant els exèrcits hispànics o als de les altres metròpolis interessades a apropiarse del llegat colonial espanyol. Té raó Florescano (2001), al referir-se a la independència de Mèxic, quan afirma que l'arribada de l'estat liberal va suposar la instauració d'un nou esquema de colonització de l'estat sobre els indígenes «des de dalt».

Conclusions

Al llarg del text, en el marc dels tres moments històrics que hem triat per acostar-nos a les formes d'encontre amb l'alteritat per part de viatgers, comerciants, científics i colonitzadors, hem pogut comprovar com hi ha tot un seguit de constants que travessen la història de la humanitat:

Les diferències culturals són abordades de manera universal, a partir dels prejudicis que es deriven d'un posicionament etnocèntric; és a dir, el posicionament d'avaluar l'altre per contrast o negació respecte a la pròpia cultura.

Els contrastos i les diferències de l'alteritat són construïts com a mancances o carències, i aquest raonament desemboca en la negativització o inferiorització de l'altre. Neixen així categoritzacions com *bàrbar*, *salvatge* o *primitiu*.

El colonialisme i el seu procés derivat, l'imperialisme, es fonamenten en el procés intel·lectual de fer servir les diferències (inferioritzadores) de l'altre com a justificació dels processos de desposseïció, submissió i apropiació de les persones (esclavatge, proletarització) i dels recursos (saqueig extractivista i formes d'intercanvi desigual) de les societats diferenciades, que, mitjançant aquesta operació, passen a ser societats subalternes i dependents.

Els darrers dos segles d'història colonial (decolonial, postcolonial o neocolonial) suposen el zenit d'aquell procés iniciat a finals del segle xv amb el «descobriment» d'Amèrica. Si la clau legitimadora que varen imposar portuguesos i castellans va ser aleshores de caràcter religiós, el colonialisme fill de la Il·lustració se centra en una clau científica (que gira al voltant de la teoria de l'evolució social) i en un model polític conegut com a doctrina de la modernització.

La barbàrie, doncs, no és cap atribut de cap societat ni de cap cultura, sinó que es tracta d'una construcció social per part d'aquells observadors poc capaços o poc interessats a descobrir la humanitat i la civilització que s'amaga darrere de la diferència. Negar les diferències, minoritzar els diferents, és una operació feta des de l'hegemonia i que té com a conseqüència la creació de subalternitat, en forma de minories, ja siguin ètniques, culturals, de gènere, polítiques o ideològiques. Es tracta, doncs, d'un exercici arbitrari del poder.

Referències

- ADORNO, R. (1992). «Los debates sobre la naturaleza del indio en el siglo XVI: Textos y contextos». *Revista de Estudios Hispánicos*, 19, 47-66.
- ADORNO, R. (2007). *The Polemics of Possession in Spanish American Narrative*. New Haven: Yale University Press.
- ADORNO, R.; LÓPEZ-BARALT, M.; CUMMINS, T.; MURRA, J. V.; GISBERT, T.; VAN DE GUCHTE, M. (1992). *Guaman Poma de Ayala: the colonial art of an Andean author*. Nova York: Americas Society.
- ALONSO, J. M. (1974). «Significación de la Germania de Tácito». *Zephyrus*, 25, 473-478.
- ARAVAMUDAN, S. (1999). *Tropicopolitans: Colonialism and Agency, 1688-1804*. Durham: Duke University Press.
- ARCHER, C. I. (1986). «Spain and the defence of the Pacific Ocean empire, 1750–1810». *Canadian Journal of Latin American and Caribbean Studies*, 11(21), 15-41.
- AYLWIN, J. (2001). *El acceso de los indígenas a las tierras en los ordenamientos jurídicos de América Latina: un estudio de casos*. Santiago de Chile: CEPAL.
- AMÉS, C. (2004). La construcción del bárbaro en la obra de Julio César. *Auster*, 8-9, 111-125.
- ANDERSON, B. (1993). *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- BERRYMAN, P. (1989). *Teología de la liberación: los hechos esenciales en torno al movimiento revolucionario en América Latina y otros lugares*. Mèxic: Siglo XXI.
- BOEGE, V. (2006). *Bougainville and the discovery of slowness: an unhurried approach to state-building in the Pacific*. Brisbane, QLD: Australian Centre for Peace and Conflict Studies.
- BRAUDEL, F. (2015 [1949]). *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*. Mèxic: FCE (vol. 2, cap. IV).
- BUGANZA, J. (2006). «La Otredad o Alteridad en el Descubrimiento de America y la Vigencia de la Utopia Lascasiana». *Razon y palabra*, 54.
- BURNEY, J.; HOOPER, B. (1975). *With Captain James Cook in the Antarctic and Pacific: The Private Journal of James Burney, Second Lieutenant of the «Adventure» on Cook's Second Voyage, 1772-1773*. Canberra: National Library of Australia.
- CAPEL, H. (1984). *Geografía humana y ciencias sociales*. Barcelona: Montesinos.
- COMTE, A. (2006). *La filosofía positiva*. Mèxic: Porrúa.
- CROW, J. A. (1992). *The Epic of Latin America*. Berkeley: University of California Press.
- CRUZ, G. (2014). «Estrabón e Iberia: la construcción de una identidad histórica». *Studia Historica: Historia Antigua*, 32, 143-152.
- DARWIN, C. (2012). *On the Origin of the Species and The Voyage of the Beagle*. Portland: Graphic Arts Books.

- DE MINGO, A. M. (2011). «Nación, democracia y humanismo en E. Renan». *Contrastes: revista internacional de filosofía*, 16, 109-128.
- DEL PINO, F. (1982). «Los estudios etnográficos y etnológicos en la expedición Malaspina». *Revista de Indias*, 42, 393-465.
- (2007). «Una valoración crítica en torno al diario oficial de la expedición Malaspina (1789–94), y su primera versión inglesa». *Bulletin of Spanish Studies*, 84(1), 101-113.
- DEGREGORI, C. I. (1994). «El estudio del otro: cambios en los análisis sobre etnicidad en Perú». En COTLER, J. (Comp.), *Perú, 1964-1994. Economía, sociedad y política* (p. 303-332). Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- DELUMEAU, J. (2012). *El miedo en Occidente: Siglos XIV-XVIII. Una ciudad sitiada*. Madrid: Taurus.
- DOMÍNGUEZ, A. J. (1984). «Reflexiones acerca de la sociedad hispana reflejada en la "Geografía" de Estrabón.» *Lucentum*, 3, 201-218.
- DONOSO, P. (2018). «La barbarie interior en la Arqueología de Tucídides». *Intus-Lege-re Historia*, 12 (2), 246-268.
- FERNÁNDEZ, A. (ed.) (2000). *La invención de la nación*. Buenos Aires: Eds. Manantial.
- FISHER, R.; JOHNSTON, H. (1979). *Captain James Cook and his times*. Canberra: Australian National University Press.
- FLORESCANO, E. (2001), *Etnia, Estado y nación*. Mèxic, Taurus.
- GAZIELLO, C. (1984). *L'expédition de La Pérouse, 1785-1788. Réplique française aux voyages de Cook*. París: Comité des Travaux historiques et scientifiques.
- GARCÍA GARCÍA, E. (2011). «Bartolomé de Las Casas y los derechos humanos». En MACEIRAS, M.; MÉNDEZ, L. (ed.), *Los Derechos Humanos en su origen. La República Dominicana y Antón de Montesinos* (pp. 81-114). Salamanca: San Esteban Ed.
- GARCÍA QUINTELA, M. (1993). «Bárbaros y griegos: políticas de lectura». *Gerión. Revista de Historia Antigua*, 11, 373-385.
- GUERRERO, A. (1991). *La semántica de la dominación: el concertaje de indios*. Quito: Ed. Libri Mundi.
- GUILLOU, J. (2011). *La Pérouse... et après*. París: L'Harmattan.
- GUZMÁN, F. J. (2002). «El bárbaro: la gran innovación de César», *Latomus*, 61 (3), 577-588.
- HALL, E. (1989). *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford: Clarendon Press.
- HULME, P. (1978). «Columbus and the Cannibals: A Study of the Reports of Anthropophagy in the Journal of Christopher Columbus». *Ibero-Amerikanisches Archiv*, 4(2), 115-139.

- IRIARTE, A. (2007). «La institución de la Xenía: pactos y acogidas en la antigua Grecia». *Gerión*, Vol. Extra, 197-206.
- KULIKOWSKI, M. (2006). *Rome's Gothic Wars: from the third century to Alaric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAS CASAS, B. De (1992). *De thesauris*. Madrid: Alianza.
- (1992). *Doce dudas*. Madrid: Alianza.
- (1990). *De regia potestate. Quaestio theologalis*. Madrid: Alianza.
- LEETOY, S. (2012). «Las justificaciones de la guerra de Conquista a través de la mitología del Otro. Las dicotomías del Buen Salvaje y el Bárbaro en crónicas de los siglos XVI y XVII». *Revista Resdes.Com*, 6, 145-158.
- LIVINGSTONE, D. (2019). *Missionary travels and researches in South Africa*. Glasgow: Good Press.
- LÓPEZ EIRE, A. (1990). «De Heródoto a Tucídides.» *Studia Historica: Historia Antigua*, 8, 75-96.
- MALTHUS, R. (1803). *Essay on the principle of population, or a view of its past and present effects on human happiness*. Londres.
- MARTIN, A. (2008). «The Enlightenment in paradise: Bougainville, Tahiti, and the duty of desire». *Eighteenth-Century Studies*, 41 (2), 203-216.
- MIGNOLO, W. (2009). «El lado más oscuro del Renacimiento». *Universitas humanística*, 67, 166-203.
- MITCHAM, C. (1995). «The concept of sustainable development: its origins and ambivalence». *Technology in society*, 17(3), 311-326.
- MOOREHEAD, A. (1980). *Darwin: la expedición en el Beagle (1831-1836)*. Barcelona: Serbal.
- NISBET, R. (1986). «La idea del progreso». *Libertas*, 5.
- OWEN, J. (2019). «Towards a methodology for analysing nineteenth-century collecting journeys of science and empire, with Charles Darwin's activities in Tierra del Fuego as a case study». *Notes and Records of the Royal Society of London*, 73 (3), 399-420.
- PAGDEN, A. (1986). *The fall of natural man: the American Indian and the origins of comparative ethnology*. Londres: Cambridge University Press.
- PALERM, A. (2010). *Historia de la Etnología. Vol. 1, Los precursores*. México: Universidad Iberoamericana. [Ed. original 1974].
- PLÁCIDO, D. (1986). «De Heródoto a Tucídides». *Gerión*, 4, 17-46.
- PUJADAS, J. J. (2014). «Hybrid Identities in Contexts of Minorisation of Citizens: Thinking about the Indigenous Peoples of Latin America». En SABATÉ, F. (ed). *Hybrid identities* (p. 183-211). Berna: Peter Lang.

- QUIJANO, F. (2015). «Ser libres bajo el poder del rey. El republicanismo y constitucionalismo de Bartolomé de las Casas». *Historia mexicana*, 65(1), 7-64.
- RAMOS, A. R. (2012). «Indigenismo, un orientalismo americano». *Desacatos*, 39: 163-175.
- RENÁN, E. (2000). «¿Qué es una nación?». En FERNÁNDEZ, A. (ed.), *La invención de la nación* (p. 53-66). Buenos Aires: Ed. Manantial.
- RIST, G. (2019). *The history of development: From western origins to global faith*. Londres: Zed Books Ltd.
- SANDÍN, M. (2000). «Sobre una redundancia: el darwinismo social». *Asclepio*, 52(2), 27-50.
- SANDWITH, N. (1925). «Itinerari de Humboldt i Bonpland a Veneçuela». *Butlletí d'informació diversa (Royal Botanic Gardens, Kew)*, 7, 295-310.
- SÖRLIN, S. (1993). «National and international aspects of cross-boundary science: Scientific travel in the 18th century». En CRAWFORD, E.; SHINN, T.; SÖRLIN, S. (ed.) *Denationalizing Science* (p. 43-72). Dordrecht: Springer.
- SPENCER, H. (1896). *Social Statics, Abridged and Revised: Together with the Man Versus the State*. Nova York: Appleton and Co.
- SPURR, D. (1993). *The rhetoric of empire: Colonial discourse in journalism, travel writing, and imperial administration*. Durham: Duke University Press.
- TODOROV, T. (1987). *La conquista de América: el problema del otro*. Mèxic: Siglo XXI.
- VASARI, G. (1996). *Las vidas de los más excelentes pintores, escultores y arquitectos*. Mèxic, UNAM [trad. de l'ed. de 1885, basada en l'ed. original de 1568].
- VERSTERGAARD, T. (2004). «Bárbaros y otros extranjeros en la Atenas clásica: el testimonio de los epitafios». *Nova Tellus*, 22 (1), 51-71.
- VIGNOLO, P. (2004). «Nuevo mundo: ¿un mundo al revés? Las antípodas en el imaginario del Renacimiento». En BONNETT, D.; CASTAÑEDA, F. (ed). *El nuevo mundo. Problemas y debates* (p. 23-60). Bogotá: Uniandes.
- WALLS, L. D. (2009). *The passage to cosmos: Alexander von Humboldt and the shaping of America*. Chicago: The University of Chicago Press.
- WHITAKER, A. P. (1960). «Alexander von Humboldt and Spanish America». *Proceedings of the American Philosophical Society*, 104(3), 317-322.
- WOODWARD, V. (1982). «Cociente intelectual y racismo científico». A LEWONTIN, M. (ed.), *La biología como arma social*. Madrid: Alhambra.
- ZOLO, D. (2007). «Ciudadanía, historia de un ideal». *Metapolítica*, 56, 31-32.
- ZORRILLA, V. (2018). «Just war in Las Casas's Tratado de las doce dudas». A BARTOLOMÉ DE LAS CASAS, O.P. *History, Philosophy, and Theology in the Age of European Expansion* (p. 243-259). Leiden: Brill.